ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

« ИЛК УРТА АСРЛАРДА ТОХАРИСТОНДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ВА СУНЪИЙ СУҒОРИШИ: ВАХШ ВОДИЙСИ МИСОЛИДА»

Термиз давлат университети
академик лицейи
тарих фани укитувчиси
Абдулакимова Дилжахон Болтаевна

Аннотатция

Мақола Вахш водийсида илк урта асрларда қишлоқ хўжалиги ва сунъий суғоришнинг тарихи, ривожланиши ҳамда ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини илмий асосда таҳлил қилади. Мақсад — сувсозлик тизимлари ва улар билан боғлиқ археологик топилмалар орқали водийда қишлоқ хўжалиги, шаҳарлар ва маданий ривожланишнинг узлуксиз тарихи ҳақида кенгроқ тасаввур бериш. Тадқиқотларда М. М. Дьяконов, Н. А. Маев, П. Е. Косяков ва бошқа олимлар илмий хулосалари асос қилинади. Мақолада Вахш водийсининг қуруқ субтропик иқлимида сунъий суғоришнинг аҳамияти, қадимги каналлар ва ирригация иншоотлари, шаҳар ва қишлоқ жамиятлари билан боғлиқ археологик ёдгорликлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, Қалъаи Мир, Чоргуль-тепа, Аджина-тепа, Кафиртепа ва Лягман каби археологик объектлар орқали сувсозлик тизимларининг тарихий динамикаси ва маданий ривожланишга таъсири таҳлил қилинган. Мақола Вахш водийсининг қишлоқ хўжалиги ва ирригация маданиятини ўрганишдаги муҳим илмий манба ҳисобланади.

Калит сузлар : Вахш водийси, ирригация тизимлари, қадимги шаҳарлар ва қишлоқ масканлари,маданий ривожланиш, , Napki Malka , “Sotera Megas”, Қалъаи Мир, Чоргуль-тепа,Аджина-тепа, Кафиртепа, Лягман, сувсозлик маданияти

Термезский государственный университет
Академический лицей
Преподаватель истории
Абдулакимова Дилжахон Болтаевна

Аннотация

Статья анализирует историю, развитие и социально-экономическое значение сельского хозяйства и искусственного орошения в долине Вахш в раннем средневековье на научной основе. Цель исследования — через изучение ирригационных систем и связанных с ними археологических находок дать более полное представление о непрерывной истории сельского хозяйства, городов и культурного развития долины. В исследованиях опираются на научные выводы таких ученых, как М. М. Дьяконов, Н. А. Маев, П. Е. Косяков и других. В статье представлены сведения о значении искусственного орошения в сухом субтропическом климате долины Вахш, о древних каналах и ирригационных сооружениях, археологических памятниках, связанных с городами и сельскими общинами. Также анализируется историческая динамика ирригационных систем и их влияние на культурное развитие через археологические объекты, такие как Калъаи Мир, Чоргуль-тепа, Аджина-тепа, Кафиртепа и Лягман. Статья является важным научным источником для изучения сельского хозяйства и ирригационной культуры долины Вахш.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Ключевые слова: Вахшская долина, ирригационные системы, древние города и сельские поселения, культурное развитие, Napki Malka, “Sotera Megas”, Калъаи Мир, Чоргуль-тепа, Аджина-тепа, Кафиртепа, Лягман, культура водного хозяйства

Termez State University
Academic Lyceum
History Teacher
Abdulakimova Diljakhon Boltaevna

Abstract

The article scientifically analyzes the history, development, and socio-economic significance of agriculture and artificial irrigation in the Vakhsh Valley during the early Middle Ages. The aim of the study is to provide a broader understanding of the continuous history of agriculture, cities, and cultural development in the valley through irrigation systems and related archaeological findings. The research relies on the scientific conclusions of scholars such as M. M. Diakonov, N. A. Maev, P. E. Kosyakov, and others. The article provides information on the importance of artificial irrigation in the arid subtropical climate of the Vakhsh Valley, ancient canals and irrigation structures, and archaeological monuments related to urban and rural communities. The historical dynamics of irrigation systems and their influence on cultural development are analyzed through archaeological sites such as Kalai Mir, Chorgul-tepa, Ajina-tepa, Kafir-tepa, and Lygman. The article serves as an important scientific source for studying agriculture and irrigation culture in the Vakhsh Valley.

Keywords: Vakhsh Valley, irrigation systems, ancient cities and rural settlements, cultural development, Napki Malka, “Sotera Megas”, Kalai Mir, Chorgul-tepa, Ajina-tepa, Kafir-tepa, Lygman, water management culture

Сув инсон ҳаёти ва қишлоқ хўжалиги учун доимий аҳамиятга эга бўлиб келган. Ерлардан самарали фойдаланиш ва ҳосилдорликни ошириш мақсадида сунъий суғориш тизимлари пайдо бўлиши зарур бўлган. Тўғри тақсимланган сув орқали қишлоқ жамиятлари озиқ-овқат таъминлигини мустаҳкамлаб, иқтисодий ва маданий ривожланишга ҳисса қўшган.

Сувсозлик каналлари, ҳавзалар ва ирригация иншоотлари ердан самарали фойдаланишни таъминлаб, шаҳар ва қишлоқ масканларининг барқарорлиги ва ривожига асос яратган. Шунингдек, сувсозлик маданияти инсонларнинг табиат билан ҳамоҳанг яшаши ва ижтимоий-иқтисодий тизимларни мустаҳкамлашда муҳим роль ўйаган.

Шу тарзда, сунъий суғориш тизимлари нафақат қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, балки умумий маданий ва иқтисодий барқарорликни таъминлашда ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган.

Вахш водийси Марказий Осиёнинг ирригация ва қишлоқ хўжалиги маданиятида алоҳида аҳамиятга эга ҳудудларидан бири ҳисобланади. Қурғоқ субтропик иқлим шароити ва ёғингарчиликнинг камлиги туфайли бу водийда сунъий суғориш турли даврларда қишлоқ хўжалигининг асосий шартларидан бири бўлган. Суғориш тизимлари нафақат ер майдонидан самарали фойдаланиш имконини беради, балки аҳоли ҳаёти, шаҳар ва қишлоқ жамиятлари, маданий ривожланиш ҳамда ижтимоий тузилма шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнайди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Вахш водийсидаги суғориш иншоотлари ва улар билан боғлиқ археологик ёдгорликлар, шу жумладан қадимий шаҳарлар, қишлоқ масканлари, тангалар, уй-рузгор буюмлари ва қишлоқ хўжалиги асбоблари, тарихий даврлар мобайнида сув

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

ресурсларидан самарали фойдаланиш ва ирригация усулларини шакллантиришда муҳим манба вазифасини бажарган.

Бу мақола Вахш водийсининг сунъий суғориш тарихи ва унинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини илмий асосда ўрганишга қаратилган. Мақсад — сувсозлик тизимлари ва улар билан боғлиқ археологик топилмалар орқали водийда қишлоқ хўжалиги, шаҳарлар ва маданий ривожланишнинг узлуксиз тарихи ҳақида кенгроқ тасаввур бериш. Шу мақсадда М. М. Дьяконов, Н. А. Маев, П. Е. Косяков, Н. Февралев, П. Г. Гаевский, А. М. Беленицкий, П. А. Керзум ва О. А. Грабовская каби олимларнинг тадқиқотлари асосий манба сифатида қўлланади.

Қадимги Марказий Осиё суғориш тизимларига оид археологик маълумотларни таҳлил этишдаги назарий ва методологик ёндашув С. П. Толстовнинг машҳур тезиси билан боғлиқдир. У 1938 йилдаёқ шундай деб таъкидлаган эди:

«…агар қулдорлик бўлмаганида, Шарқнинг бой суғориш маданияти ҳам пайдо бўлмас эди» .[1]

Бу фикрни илгари суришда С. П. Толстов қадимги суғориш тизимларини ўрганиш учун энг қулай шарт-шароитга эга бўлган Хоразм археологик материалларига таянган. Бу ердаги қадимги каналлар, улар бўйида жойлашган қўрғон ва қишлоқлар асрлар давомида саҳро томонидан гўё “сақланиб қолган” ҳолда етарлича яхши ҳолда сақланган эди.

Бироқ мазкур тезис кейинчалик бошқа тадқиқотчилар томонидан қабул қилинган ва Хоразм материалларидан ажратилган ҳолда умумлаштирилган. Натижада унинг илк тахминий характери йўқолиб, у гўё аксиоматик қоида сифатида қўлланила бошлади. Шу тариқа, “агар суғориш тизими мавжуд бўлса — демак, қулдорлик жамияти ҳам бўлган” деган соддалаштирилган формула шаклланди.[2]

Бундай ёндашув деярли ҳар қандай деҳқончилик ёдгорлигини (суғоришсиз деҳқончилик мумкин эмас деган қараш асосида) қулдорлик муносабатларининг археологик далили сифатида талқин этиш имконини берди.

Аммо суғориш тизимларини ўрганишнинг назарий жиҳатидан бу масала фақат битта мақсадда тилга олиниши лозим: яъни С. П. Толстовнинг мазкур тезиси ҳали ҳам тахмин даражасида бўлиб, уни Марказий Осиёнинг турли ҳудудларидаги ишончли археологик маълумотлар орқали қайта текшириш зарур.

Бу вазифа нафақат қадимги канал қолдиқларини, балки улар билан боғлиқ барча археологик ёдгорликларни ҳам комплекс ўрганишни тақозо этади. Айниқса, суғориш узлуксиз давом этиб келаётган ҳудудларда қадимги суғориш иншоотларини аниқлаш жуда мураккаб. Сабаби, баъзи қадимги ва ўрта аср каналлари ҳозиргача фаолият юритиб, ўзининг илк кўринишини тўлиқ йўқотган; бошқалари эса вақт ўтиши билан бузилган, текисланган, сув остида қолган ёки бошқа табиий ва антропоген омиллар таъсирида бутунлай йўқолган.

Шундай шароитда қадимги ва ўрта аср суғориш тармоқларини қайта тиклаш учун тупроқшунослар ва гидрогеологлар томонидан олиб бориладиган илмий кузатишлар — айниқса, маданий-суғориш қатламларининг йиғилиши, қуввати ва шиддати бўйича таҳлиллар — катта аҳамиятга эга.

---

[1] То л с т о в С. П., Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования,М., 1948.

[2] *Т. И. Зеймаль.*Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971,стр 37

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Шу билан бирга, каналларнинг хронологик мансублигини аниқлаш ва уларнинг тарихий динамикасини баҳолашда археологик ёдгорликлар энг ишончли мезон ҳисобланади. Улар орқали суғориш тармоқларининг йўналиши ва узунлигини ҳам маълум даражада тиклаш мумкин.

Қадимги ва ўрта аср суғориш тизимлари қолдиқларини узлуксиз суғориладиган ҳудудларда ўрганиш катта меҳнат ва вақт талаб қиладиган жараёндир. Шу сабабли бу ишни бутун Марказий Осиё миқёсида қисқа фурсатда амалга ошириш деярли имконсиз. Энг тўғри йўл — маълумотларни алоҳида водийлар ва тарихий-географик ҳудудлар бўйича аста-секин йиғиш ва таҳлил этишдир.

Шу нуқтаи назардан мазкур мақолада тадқиқ этилган Вахш водийси каналлари — Жанубий Тожикистоннинг географик жиҳатдан ажралиб турувчи ҳудудларидан бири бўлиб, бу ердаги археологик изланишлар суғориш тизими узлуксиз фаолият кўрсатаётган ерлар шароитида амалга оширилган.

Вахш водийси ғарб ва шимолдан Бабатағ тоғ тизмалари, шарқдан эса Терекли тоғ силсиласи билан чекланган. Иқлими қуруқ субтропик зонага мансуб бўлиб, ўртача йиллик ҳарорат юқори, ёғингарчилик миқдори эса жуда кам. Шу сабабли бу ҳудудда сунъий суғориш деҳқончиликнинг асосий шарти ҳисобланади.

1956 йилда Тожикистоннинг археологик харитасини тузиш ишлари доирасида ташкил этилган Вахш археологик гуруҳи (кейинчалик — Вахш отряди, 1961 йилдан — Жанубий Тожикистон археологик отряди таркибида) Вахш водийсини кенг қамровли археологик жиҳатдан тадқиқ этишни бошлаган. Бу тадқиқотлар водийдаги қадимги суғориш тармоқлари ва улар билан боғлиқ жойлашув тизимини аниқлашга йўналтирилган бўлиб, Марказий Осиёдаги қадимги суғориш маданиятини комплекс ўрганишда муҳим босқич ҳисобланади.[3]

Вахш водийсида суғориш тизимини ўрганиш тарихига назар ташлар эканмиз, ушбу масала бўйича қатор таниқли олимлар томонидан изчил илмий изланишлар амалга оширилганини кўриш мумкин. Жумладан, **М. М. Дьяконов, Н. А. Маев, П. Е. Косяков, Н. Февралев, П. Г. Гаевский, А. М. Беленицкий, П. А. Керзум ва О. А. Грабовская** сингари тадқиқотчилар Вахш водийсида мавжуд бўлган суғориш тизимларини илмий манбалар ва археологик далилларга таяна олган ҳолда кенг ёритиб берганлар. Уларнинг тадқиқотлари натижасида водийда сунъий суғориш тизимларининг шаклланиш тарихи, ривожланиш босқичлари ҳамда ирригация маданиятининг минтақавий хусусиятлари ҳақида муҳим илмий хулосалар шаклланган.

Биринчилардан бўлиб, Вахш водийси суғориш тизимларини илмий жиҳатдан таҳлил этган олим — *М. М. Дьяконов* бўлган. У ўз тадқиқотларида Шимолий Бақтрияда синфий жамият шаклланиш муаммосини тадқиқ этиш жараёнида ,[4] милоддан аввалги VII—VI асрларда Амударёнинг йирик ирмоқлари бўйида йирик суғориш тизимлари барпо этилганини таъкидлайди. У Вахш дарёсини ҳам шу тизимлар қаторига киритган.

---

[3] ***Т. И. Зеймаль.*** Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971, стр 39

[4] Дь я к о н о в М. М., Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадиан) (1950—1951 гг.), — ≪Труды Таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1953, т. II, стр. 253—293 (МИА СССР, № 37). Д ь я к о н о в М. М., Сложение классового общества в Северной Бактрии, — С А, 1954, т. XIX, стр. 121—140.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Олимнинг мазкур фикри кейинроқ Қалъаи Мир қўрғонида мил. авв. VII—IV асрларга оид маданий қатлам топилганидан сўнг янада асосланган, чунки деҳқончиликнинг мавжудлиги суғориш тизимининг бўлишини назарда тутади. Шу боис тадқиқотчилар Вахш водийси ғарбида жойлашган Кофарниҳон водийсида ҳам мил. авв. VII—VI асрлардаёқ суғориш тизимлари мавжуд бўлган, деган тахминни илгари сурдилар.

Бироқ М. М. Дьяконов олиб борган қазишмалар Қалъаи Мир қўрғони остидаги қишлоқнинг ҳажми ёки уни сув билан таъминловчи ирригация иншоотининг кўлами ҳақида аниқ хулоса чиқариш имконини бермаган. Шунингдек, Кофарниҳон ёки бошқа йирик ирмоқлар водийларида ҳам қадимги суғориш тармоқлари қолдиқлари ўша вақтда ҳали тадқиқ этилмаган эди.

Дьяконов фақат Қалъаи Мир қўрғонининг шарқидан ўтувчи замонавий магистрал канал — Наҳри Калон ҳақида сўз юритиб, унинг номи асосида бу иншоотни «жуда қадимий» деб тахмин қилган, аммо бу фикр археологик далиллар билан тасдиқланмаган.

XIX аср охири — XX аср бошларидаги тадкикотларга таянадиган булсак, Вахш водийси ҳақидаги илк маълумотлар ушбу асрларда бу ҳудудга ташриф буюрган рус офицерлари ва сайёҳларнинг қайдномаларида учрайди. Улар асосан ташлаб қўйилган каналлар ҳақида қисқача маълумотлар берган.

Бу мавзуга *Н. А. Маев* ҳам мурожаат этган бўлиб, у Самарқанд илмий экспедицияси раҳбари сифатида ўз ёзувларида водийдаги қадимги каналлар ҳақида сўз юритган .[5]

Кейинчалик, *П. Е. Косяков* Вахш водийсидаги топографик кузатувлари асосида Қурғонтепадан жанубда жойлашган эски ариқлар ҳақида топографик маълумотлар келтирган .[6]

Бу жараённи давом эттириб, рус офицери *Н. Февралев* ўз изланишларида Вахш водийсидаги қуруқ ариқ каналларини қайд этган .[7]

Айни масалага оид муҳим маълумотлар *П. Г. Гаевский* томонидан 1915 йилда тузилган *«Қурғонтепа беклигининг географик ва иқтисодий кўриги»* асарида келтирилган .[8] Ушбу кўрикда Вахш водийсидаги амалдор суғориш тизимларидан — Жуйбар ва Жиликул ариқлари — тўғрисида батафсил маълумот берилган, шунингдек, ташлаб қўйилган Кафир канали ҳам тилга олинган. Бу маълумотлар суғориш тизимининг узоқ тарихий ривожланишга эга эканини кўрсатади.

Вахш водийсидаги биринчи археологик тахлил ва натижани 1947 йилда Тожикистон археологик экспедициясининг Вахш отряди амалга оширган (раҳбар — А. М. Беленицкий). Асосий эътибор қишлоқлар қолдиқларига қаратилган бўлса-да, экспедиция ҳисоботида суғориш тизимларига оид маълумотлар ҳам келтирилган.

Беленицкий Вахш тупроқ-мелиоратив станцияси маълумотларига таяниб, водийда сунъий суғоришнинг жуда қадимийлигини таъкидлаган. У Қурғантюбинский қишлоғининг жанубида

---

[5] [Маев Н. А. под псевдонимом] Ф. Жуков , Верхнее течение Аму-Дарьи, — ≪Туркестанские ведомости≫, 1880, № 12, 17, 21.

[6] Ко с я к о в П. Е., Путевые заметки по Каратегину и Дарвазу в 1882 г., — ИРГО, 1884, т. XX, стр. 600-602.

[7] Ф е в р а л ё в Н., Правобережная полоса Пянджа и Аму-Дарьи. От Калы-Ванч до Керки, — ≪Военный сборник≫, 1895, № 9, 10.стр 433

[8] Г а е в с к и й П. Г., Курган-тюбинское бекство, — ИРГО, Пг., 1923, т. IV, стр. 14—67.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

жойлашган Жуйбар эски канали ҳақида маълумот бериб, уни қадимги ирригация тизимининг қолдиғи сифатида баҳолаган .[9]

Олим, шунингдек, Қафир-тепе қишлоғи ҳудудини таърифлар экан, шундай ёзган:

«Ҳозирда бу — бўш ва ярим батаклик пастлик бўлиб, у ерда қадимги суғориш каналларидан кўп излар бор ва улар ўзини тиклашни кутмоқда»

Бу фикрлар Вахш водийсида суғориш тизими узлуксиз равишда узоқ даврлар давомида фаолият юритганини кўрсатади.

Вахш тупроқ-мелиоратив станциясининг кўп йиллик кузатувлари асосида П. А. Керзум ва О. А. Грабовская Вахш водийсида сунъий суғориш тарихи бўйича муҳим хулосаларни илгари сурганлар .[10] Уларнинг маълумотларига кўра:

1. Водийнинг катта қисми (асосан учинчи ва қисман иккинчи терраса) суғориш фаолияти натижасида ҳосил бўлган қум-қирғи қатламлари билан қопланган. Бу қатламнинг қуввати 1,0 дан 4,0–5,0 метргача ўзгаради. Агар йиллик қум-қирғи йиғилиши 3,5 мм бўлса, бу суғориш тизими бир неча юз йиллар, эҳтимол минг йиллар давомида фаолият юритганини кўрсатади [42, б. 48].[11]

2.Ҳозиргача фаолият кўрсатаётган қадимги сувоқув каналларидан энг муҳими — Жуйбар магистраль канали бўлиб, унинг суғориш майдони тахминан 400 км² ни ташкил этади. Қадимги сувсозлик иншоотларининг айрим қисмлари ҳозирда фаолиятсиз бўлиб, улар Урта-Боза, Кафир тоғли минтақалари ва Кумсангирда жойлашган.

3.Қадимги суғориш тизимларининг умумий камчилиги — сув олиш иншоотларининг содда қурилганлиги, дренаж ва коллектор тизимининг йўқлиги, шунингдек, кичик тармоқларнинг узун ва баланд жойлашганлигида кўринади.

4.Узоқ йиллик сунъий суғориш натижасида суғориладиган ерларда «чашма мезорельефи» деб аталувчи хусусий релеф шакли ҳосил бўлган. Бу ҳолат тузли ер ости сувларининг кўтарилишига, ерларнинг ботқоқланиши ва тузланишига сабаб бўлган, натижада айрим майдонлар қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган (масалан, Қараланг водийси мисолида).

А.Гафуровнинг илмий тадкикотларига кура эса, Тоҳористон аҳолисининг катта қисми, эҳтимол, асосий қисми қишлоқ хўжалиги билан шуғулланган. Сон Юннинг (қаранг юқорида) маълумотларида сунъий суғориш тизими мавжудлиги ҳақида ишора бор. Табиийки, суғориш тармоқлари — ва жуда ҳам ривожланган ҳолда — дарё ўзанидаги водийларда мавжуд бўлган, юқори тогли ҳудудларда эса асосан богаричилик (яъни табиий ёмғир сувига суянган деҳқончилик) ривожланган.

Мазкур давр учун айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлган Кафир канали хакида уз карашларини баён этган, жумладан . ҳатто ҳозирги кунда ҳам бу буюк иншоот жуда таъсирчан кўринади. Канал яна жанубга қараб давом этган, кўплаб қишлоқларни сув билан таъминлаб, Вахш водийсининг асосий қисмини кесиб ўтиб, ҳозирги Кумсангир туманидан ўтган.

---

[9] Б е л е н и ц к и й А. М., Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, стр. 140—146 (МИА, № 15).

[10]“Почвы Вахшской долины и их мелиорация”≫, под ред. Н. И. Антипова-Каратаева и А. В. Жигачева, Сталинабад, 1947.

[11] [11]“Почвы Вахшской долины и их мелиорация”≫, под ред. Н. И. Антипова-Каратаева и А. В. Жигачева, Сталинабад, 1947. Стр 48

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Бу каналнинг икки хусусиятига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, канал баландликнинг тўғрисидаги пояси яқинида ўтказилган ва водийга нисбатан устун мавқега эга бўлган, бу эса сувни турли йўналишларга ўз оқими билан узатиш имконини берган. Иккинчидан, қадимги ирригаторларнинг канал йўлини лойиҳалашдаги ажойиб маҳоратидир. Ҳозирги кунда қурилган асосий магистрал канал, унинг трассасини юқори малакага эга муҳандис-геодезистлар ҳамда ирригаторлар ҳаво сурати ва замонавий геодезик асбоб-ускуналардан фойдаланган ҳолда лойиҳалашган бўлса-да, у йўналиш қарийб ёки тўлиқ қадимги канал йўналиши билан тўғри келади. [12]

Юқорида келтирилган маълумотлар Вахш водийсидаги суғориш тизимларини ўрганиш босқичма-босқич ривожланганини кўрсатади. Илк тахминлар М. М. Дьяконовнинг тарихий хулосалари билан бошланган бўлса, кейинги даврларда Беленицкий, Керзум ва Грабовскаянинг амалий кузатувлари бу назарияларни илмий далиллар билан бойитган. XIX–XX аср бошларига оид географик ва топографик маълумотлар эса суғориш тизимларининг узлуксиз фаолиятини тасдиқлайди.

Вахш водийсидаги суғориш тизимини ўрганиш жараёнида фақат гидротехник иншоотларни эмас, балки ушбу тизим билан чамбарчас боғлиқ бўлган **қадимий шаҳарлар, аҳоли масканлари ва археологик ёдгорликлар**ни ҳам биргаликда таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, суғориш тизими жамиятнинг иқтисодий ва маданий ҳаётининг асосий таркибий қисми сифатида фақат суғориш каналлари орқали эмас, балки **ўша ҳудуддан топилган археологик материаллар** — яъни тангалар, хўжалик ва маиший буюмлар, қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган асбоб-ускуналар орқали ҳам ёритилади. Шу боис Вахш водийсидаги ирригация тизимини ўрганишда археологик ёдгорликлар ва моддий маданият топилмаларининг таҳлили узвий равишда амалга оширилиши лозим.

А.Гафуров Т.И. Зеймальнинг тадкикотларига таянган холда куйидаги фикрларни баён этган , жумладан , Вахш дарёсининг чап соҳилида, Калининобод шаҳридан 2,5 км ғарбда канал қолдиқлари аниқланган. Каналнинг бош қисми “беғараз бўш жой” (яъни сув оқимисиз бўлган) бўлиб, кейин канал совхоз номи Кирова бўлган ерларда жойлашган Мардат қишлоғига чиқар эди. У ердан канал жанубга қараб, водийнинг шарқий терассаси ёнидан ўтиб кетар эди. Шу ҳудудда 16 та ёдгорликдан иборат катта бир гуруҳ мавжуд. Унинг марказида Чоргул-тепа номли қадимги ўрта асрлар даврига мансуб давлат даражасида қурилган мустаҳкамланган шаҳарча бор эди.[13]

Чоргуль-тепа шаҳарчаси тақрибан квадрат шаклида бўлиб, ҳудуди 230×230 м² ни ташкил этади. Қурилишнинг асосий йўналиши шимолга мослаштирилган. Шаҳарчанинг жануб-ғарбий бурчагида кичик цитадель (35×35 м²) мавжуд бўлиб, у шаҳарчадан қўшимча девор орқали ажратилган.

Шаҳарчанинг жануб-шарқий қисмида очилган шурф чуқурликка қаратилган тадқиқотлар натижасида VII—VIII асрларга мансуб иншоот қолдиқлари аниқланган. Чиқарилган материаллар таҳлили шаҳарчанинг кейинроқ даврларда ҳам аҳолиланганини кўрсатади; айниқса XI—XII асрларда ҳам истиқомат бўлгани тасдиқланди.[14]

---

[12] ***Т. И. Зеймаль.*** Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971.стр 84

[13] ***Т. И. Зеймаль.*** Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971. стр 43

[14] ***Т. И. Зеймаль.*** Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971. стр 43

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Шаҳарча атрофидаги кичик тепеларда очилган шурфларда деворсиз уй-жойлар топилган ва уларда икки асосий қатлам аниқланган: пастки қатлам VII—VIII асрларга, юқори қатлам эса XI—XII асрларга мансубдир.

Чор-гуль-тепа шаҳарчаси атрофида, ундан тахминан 1,5 км масофада Аджина-тепа номли буддист монастири мавжуд бўлиб, [15] у Марказий Осиёнинг археологик қимматга эга ёдгорликларидан бири ҳисобланади. Археологик қазишлар натижасида монастир VII асрнинг иккинчи ярмида барпо этилган ва VIII асрнинг ўрталарида ўз фаолиятини тўхтатгани аниқланди (расм 1, 3).

Аджина-тепа ёдгорлиги маданий ва тарихий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг даври асосан қазишларда топилган моддий маданият буюмлари, архитектура ва санъат намуналари орқали аниқланади. Шунингдек, монастирдан топилган тахминан 300 та танга ҳам унга хос даврни аниқлашда муҳим манба ҳисобланади. Тангалар орқали маҳаллий иқтисодий муносабатлар, савдо алоқалари ва маданий ҳамкорликлар ҳақида ҳам маълумот олиш мумкин. Аджина-тепанинг археологик қазишлари орқали Марказий Осиёда VII–VIII асрларда буддизмнинг тарқалиши, диний ва маданий ҳаёт, шунингдек, маҳаллий ва минтақавий алоқаларнинг хоссалари тўлиқроқ таҳлил қилиниши имкони пайдо бўлди. Монастирнинг архитектураси, санъат асарлари ва топилган артефактлар унинг фаолият даври ва маданий контексти ҳақида кенгроқ тасаввурга эга бўлиш имконини беради. [16]

Қишлоқ хўжалиги ишлари оддий, темир усткичли амалча билан бажарилган, бундай асбоб Ажина-тепада топилган. [17]

Чор-гуль-тепа атрофидан жанубда Кафир канали трассаси Акгазин платоси пояси бўйлаб аниқ кузатилади . Бу ерда, оқим бўйича бир неча километр пастда, Кафырдан сув олган яна бир ёдгорликлар гуруҳи жойлашган — Октябр қишлоғи яқинида. Ушбу гуруҳнинг марказий ёдгорлиги шаҳарча эмас, балки йирик тепе (эхтимол, катта қаср қолдиқлари) бўлиб, атрофида «турли масофада ёпиқ тепалар гуллари» шаклида кичик ҳовли қолдиқлари жойлашган .[18]

1947 йилда А. М. Беленицкий мазкур ҳудудда камида ўн бешта археологик ёдгорликни қайд этган. Сўров маълумотларига кўра, ушбу гуруҳдан яна кўплаб ёдгорликлар мавжуд бўлган, бироқ ҳозирги кунда уларнинг аксари қазиш ишлари учун ишлатилиши имконияти деярли йўқ, чунки кўпчилиги замонавий қазишгоҳлар фаолияти учун эгалланган.

Шу тариқа, Октябр гуруҳи археологик топилмаларга асосланиб, эрта ўрта асрлар даврига тегишли деб баҳоланиши мумкин. Шу билан бирга, Акгазин платоси пояси бўйлаб жойлашган ёдгорликларни ишонч билан Кафыр канали ҳудудига киритиш мумкин бўлган ҳолда, ушбу ҳудуднинг ғарб томонларига сув етиши эҳтимоли Джуйбарнинг чап қўшилмалари орқали амалга ошган бўлиши мумкин.

---

15 Большие многолетние раскопки на Аджина-тепе (с 1960 г. до настоящего времени) позволили вскрыть более 3/4 площади памятника. Результаты этих работ частично отражены в печати [19; 33; 34; 36 и др.].

16 *Т. И. Зеймаль.*Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971 стр 44

17 А.Гофуров .Таджики

18 Б е л е н и ц к и й А. М., Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, стр. 145 (МИА, № 15).

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Кафыр канал бўлагида жойлашган энг йирик археологик ёдгорликлар — Кафиртепа ва Кўҳнашаҳр шаҳарчалари ҳисобланади. Кафиртепа ёдгорлиги илк бор 1947 йили илмий адабиётларда тавсифланган .[19]

Ёдгорлик тўртбурчак шаклда бўлиб, умумий майдони тахминан 9 гектарни ташкил этади. Шаҳарчадаги дарвозалар шимолий ва юқори фасад қисмларида жойлашган. Ички релъеф бир нечта йирик тепаликлардан иборат бўлиб, улар эҳтимол муайян меъморий мажмуаларнинг қолдиқларига мос келади.

А. М. Беленицкий Кафиртепанинг аниқ даврий мансублиги ҳақида маълумотга эга бўлмаган. Шу сабабли, 1961 йилда ёдгорликнинг бир тепалиги ёнида стратиграфик қазишмалар амалга оширилган. Қазишмалар натижасида пахса блоклар ва тўртбурчак шаклдаги қуруқ гиштлардан барпо этилган иншоот қолдиқлари аниқланган. Тадқиқотлар натижасига кўра, ёдгорлик бир қатламли маданий қатламга эга эканлиги маълум бўлган.

Қурилиш қолдиқлари, керамик буюмлар ҳамда бошқа археологик топилмалар билан бир қаторда, бинолар пол қисмида қирқимли тешикка эга бронза тангалар — шунингдек, илмий адабиётларда “Тоҳаристон типи” деб номланган нумизматик намуналар топилган. Ушбу материаллар асосида иншоотнинг (ва эҳтимол бутун шаҳарчанинг) шаклланиш даври VII—VIII асрларга мансуб эканлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.[20]

Кафиртепа шаҳарчасидан шимолга тахминан 500 метр масофада, Кафир каналининг қарши соҳилида яна бир йирик археологик маскан — Кўҳнашаҳр ёдгорлиги жойлашган. Масканнинг аниқ меъморий чегаралари ҳозирча қайд этилмаган бўлиб, умумий майдони тахминан 10 гектарни ташкил этади. Ҳудуд майда тепаликлар ва йирик жинс қоялари билан кесилиб ўтган бўлиб, у ерда кўп миқдорда керамика синдиклари, ёқилган гишт парчалари ҳамда бошқа оғир қурилиш материаллари тарқалган ҳолда аниқланган.

Маскан релъефида нисбатан баланд, умумий шакли даврик бўлган тепалар устунлик қилади. Ушбу тепалардан бирида амалга оширилган шурф қазишмалари натижасида икки хронологик босқични қамраб олган маданий қатламлар аниқланган. Қуйи қатлам VII—VIII асрларга мансуб бўлиб, бу даврда Кафиртепа шаҳарчасида ҳаёт мавжуд бўлгани маълум. Шундан келиб чиқиб, мазкур тепа эҳтимол Кафиртепа атрофидаги хўжалик мажмуаларидан ёки усадьбалардан бири бўлган, деб тахмин қилиш мумкин.

Иккинчи маданий қатлам XI—XII асрларга тўғри келади ва унинг топилмалари Кўҳнашаҳр масканининг умумий юқори қатлами билан хронологик жиҳатдан мос келади. Бу ҳолат ёдгорлик ҳудудида VII—VIII асрлардан кейинги даврда ҳам қисман ёки қайта тикланган аҳоли жойлашувини кўрсатади.[21]

Қариб тўртбурчак планга эга бўлган Кафиркала шаҳарчаси (расм 1, 8) ҳар бир томони тахминан 360 метр бўлган юқори ҳимоя деворлари билан ўралган бўлиб, ҳозирда улар ботиқ ҳолатдаги қадимги ҳимоя хандақлари (қирдек) билан иҳота қилинган. Шаҳарнинг шимолий-

---

19 Б е л е н и ц к и й А. М., Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, стр. 142 (МИА, № 15).

20 *Т. И. Зеймаль*.Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971.стр 45

21 П. Г. Гаевский [11, стр. 29] сообщает о небольшом кладе, видимо происходящем с Кухна-шахр; монеты эти, по определению В. В. Бартольда, относятся к ≪монгольскому периоду — XII—XIII вв. и не позже XV в.≫. Выяснить дальнейшую судьбу этих монет мне не удалось.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

шарқий бурчагида жойлашган юқори цитадель шаҳарнинг асосий қисмидадан конструктив жиҳатдан ажратилган. Шаҳар тарҳидаги асосий магистрал кўча шаҳар майдонини икки қисмга бўлиб турган бўлиб, унинг икки учи ғарбий ва шарқий деворларнинг марказий қисмларида жойлашган дарвозаларга туташган .[22]

1956–1957 йилларда Кафиркалада олиб борилган археологик қазишмалар [23]натижасида 15×7 м ўлчамдаги катта зал очилган. Залнинг бир томонида «эстрада» кўринишидаги баландлик ва кенг ниш аниқланган бўлиб, бу ниш икки томондан уч тўртлик қишлоқ гишт колонкалар билан фланкирланган. Колонкалар конуссимон шаклда бўлиб, улар шарсимон таг қисмига ва унинг остида жойлашган кесик пирамида асосига таянади. Зал деворлари бўйлаб суфалар қурилгани қайд этилган.

Қазишмалар натижалари Кафиркала шаҳарчасининг кўпқатламли ёдгорлик эканини кўрсатган. «Эстрада»ли залнинг пол қисмида эфталитларга тегишли Napki Malka [24]туридаги танга ва бошқа археологик топилмалар аниқланган бўлиб, улар иншоотни VI–VII асрнинг ўрталари билан саналаш имконини беради. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ушбу бинолар аввалги қурилиш босқичлари устидан барпо этилган. Қуйи қатламларда топилган «Sotera Megas» [25]турига оид тангалар мазкур илк босқични тахминан милодий II–III асрлардан V асргача бўлган даврга мансублигини кўрсатади.

VI–VII аср ўрталарига тегишли зал қатлами VII–VIII аср охирларига мансуб қурилиш қолдиқлари ва интенсив маданий чиқиндилар қатлами билан қопланган. Ушбу юқори қатлам санаси «Тоҳаристон типи» бронза тангалари орқали аниқланган.

1968 йилда Б. А. Литвинский раҳбарлигида цитадель қисмида амалга оширилган қазишмалар 1956–1957 йиллардаги натижаларга асосланган ҳолда стратиграфик тартибни аниқлаш имконини берди ва ушбу стратиграфияни бутун шаҳарча учун қўллаш мумкинлигини тасдиқлади.

II–V асрларга мансуб маданий қатламлар Колхозобод атрофидаги бошқа ёдгорликларда ҳам кузатилган. Улар қаторига ғарбдаги Искитепа тепалиги, Қорабура баландлигидаги маскан ҳамда Колхозобод қишлоғи ёнидаги шаҳарча киради. Сўнггисининг ҳудудидан аттик профилдаги тош подшипниклардан иборат ноёб коллекция топилган [35]. [26]Шунингдек, II–IV асрларда бу ҳудуд аҳолилашганлигини кўп маротаба аниқланган кушон тангалари, жумладан олтин нусхалар ҳам тасдиқлайди.

Кафиркала шаҳарчаси водийдаги энг йирик эрта ўрта аср ёдгорликларидан бири ҳисобланиб, VI–VIII асрларда эҳтимол водийнинг асосий маъмурий маркази — Уша = Вахш ҳукмронлиги пойтахти бўлган. Сюань Цзян маълумотларига кўра, ушбу шаҳар Цзюй-хэ-янь-на (Кободиана) ва Чи-о-янь-на (Чаганиан) ҳукмронликлари пойтахтларидан йирикроқ, аммо Да-ми (Термез)

---

22 Беленицкий А. М., Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, (МИА, № 15).

23 Литвинский Б. А., Предварительный отчет о работах Хуттальского отряда в 1954 г., — ≪Археологические работы в Таджикистане в 1954 году≫, Сталинабад, 1956, стр. 145-152,172—176 (ТАН ТаджССР, т. XXXVII).

24 Более ранняя дата этого зала — III—IV вв. — в предварительном отчете [21, стр. 91] не подтвердилась, так как была предложена по переотложенным (из подстилающего зал здания) материалам.

25 *Т. И. Зеймаль*.Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971

26 Литвинский Б. А., Зеймаль Т. И., Каменные базы колонн пз Вахшской долины,—≪Известия отд. общ. наук АН ТаджССР≫, Сталинабад, 1960, вып. 1 (22),стр. 73—79.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

ва Ҳэ-до-ло (Хутталь) марказларидан бироз кичикроқ бўлган .[27] Агар мазкур маълумотлар асосли деб қабул қилинса, Кафиркала атрофига 100 км дан ортиқ масофада махсус канал тизими қурилгани табиий ҳол сифатида баҳоланади.

Археологик ёдгорликларнинг жойлашув хусусиятларидан келиб чиқиб, мазкур ҳудудда Эски Жуйбарнинг ўнг тармоғи бир нечта шохларга бўлингани аниқланади. Ушбу шохалардан бири сувни Лягман (ёки Золи Зард) шаҳарчасига етказиб турган. Шаҳарчанинг шимолий қисмида 1957 ва 1961 йилларда амалга оширилган археологик кузатувлар жараёнида кичик сув иншоотларининг — эҳтимол, сув тақсимоти тизимига тегишли бўлган — ариқ қолдиқлари қайд этилган.[28]

Лягман шаҳарчаси водийдаги энг йирик археологик ёдгорликлардан бири ҳисобланади . Ёдгорликнинг умумий майдони тахминан 42,5 гектарни ташкил этиб, унинг асосий қисми ҳозирги қишлоқ жойлашган ҳудуд билан мос келади. Фақат Вахш дарёси бўйидаги поён қисмларда соҳил эрозияси натижасида шаҳарнинг маълум қисмлари вайрон бўлиб бормоқда.

Шаҳарнинг уч фасади (дарёга қараган қисми истисно қилинганда) пахса блокларидан қурилган қатаъ ҳимоя девори билан иҳота қилинган. Деворнинг умумий қалинлиги 5–6 метр, сақланиб қолган баландлиги эса 7 метргача етади. Мустаҳкамланиш тизимига тўртта дарвоза, қўшимча устувор маноралар, икки қатордан иборат отиш тешиклари ҳамда ички томонида зинақадамли парапет кирган бўлиб, бу шаҳарни яхши режалаштирилган мудофаа иншооти сифатида тавсифлаш имконини беради.

Лягман шаҳарчаси ҳақидаги илк ёзма маълумотлар XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб илмий адабиётларда учрай бошлаган .[29] Бироқ расмий археологик қазишмалар фақат 1962 йилда амалга оширилган. Ўша йилги тадқиқотлар доирасида дарё соҳилида стратиграфик қазилма ташкил этилган бўлиб, у материк қатламигача етказилган. Натижада бешта яшаш қатлами очилган ва уларнинг барчаси X–XII асрларга мансуб маданий материалларни сақлагани аниқланган.

Топилмалар Лягман шаҳарчасини араб ва форс географлари тилга олган Хелавердрам шаҳри — Вахш вилоятининг маъмурий маркази — билан айнилаштириш мумкинлигини тасдиқлайди. Бу гипотеза илк бор А. М. Беленицкий томонидан илгари сурилган .[30]

Шу билан бирга, қазишма натижалари шаҳар ҳудудида илгарироқ даврларга оид масканлар мавжуд бўлган бўлиши эҳтимолини ҳам истисно этмайди. Хусусан, шаҳарнинг шимолий қисмида жойлашган бир тепа икки қатламли ёдгорлик сифатида аниқланган: қуйи қатлам

---

27 [Beal S.J Si-Yu-Ki, Buddhist records of the Western World. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A. D. 629), vol. I, London, 1906 (Trubner's Oriental series).стр 38-41

28 *Т. И. Зеймаль*.Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971.стр 48

29 [Маев Н. А. под псевдонимом] Ф. Жуков , Верхнее течение Аму-Дарьи, — ≪Туркестанские ведомости≫, 1880, № 12; Ко с я к о в П. Е., Путевые заметки по Каратегину и Дарвазу в 1882 г., — ИРГО,1884, т. XX, стр. 589—613; Ч е й лыт к о В., Древний город Лягман (к археологическому обследованию долины Вахша), — газета ≪Коммунист Таджикистана≫, 1936, 23 мая, № 117 (1907); Б е л е н и ц к и й А. М., Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, (МИА, № 15).

30 Б е л е н и ц к и й А. М., Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в. н. э., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, стр. 109—127 (МИА, № 15); Б е л е н и ц к и й А. М., Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, (МИА, № 15).

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

тахминан милодий II–IV асрларга, юқори қатлам эса X–XII асрларга мансуб экани археологик материаллар билан тасдиқланган.

Лягман тармоғининг охирги шохлари сувни водийнинг турли қисмида жойлашган бир нечта археологик ёдгорлик гуруҳларига етказиб турган. Лягман (Хелаверда) шаҳарчасидан жанубда, тахминан 12 км масофада Утенкалин ёдгорликлар мажмуаси жойлашган бўлиб, унга Утенқалъа қалъаси (расм 1, 21), квадрат шаклли Шортепа ҳамда икки қисмдан иборат Тупқалъа тепаси киради.

Тадқиқотлар натижасида ушбу гуруҳнинг энг қадимий босқичи Шортепа билан боғланиши аниқланган бўлиб, у милодий III–IV асрларга тўғри келади. Энг кейинги хронологик босқич эса Тупқалъа тепасининг қопловчи қатламига мансуб бўлиб, у X–XII асрлар билан даталанади. Бу ҳолат мазкур ҳудудда узлуксиз ёки такрорий аҳолиланиш жараёнини кўрсатади.

Жуйбар сув тизими билан таъминланган яна бир ёдгорлик гуруҳи — бу аввал таъкидланган Искитепа (расм 1, 20) ҳамда Колхозобод қишлоғининг ғарб томонида жойлашган бошқа ёдгорликлардир. Археологик маълумотларга кўра, улар Кафирқала шаҳарчасининг қуйи қатламлари билан замондош бўлиб, милодий II–V асрларга мансуб ҳисобланади.

Қарабура баландлигининг ғарбий соҳасида Жуйбар гидротизимининг охирги шохларидан бири Кумтепа (расм 1, 22) ва Кўҳнақалъа (расм 1, 23) ёдгорликларига сув етказиб бериш учун мўлжалланган бўлган. Мазкур ёдгорликларда археологик қазишмалар 1953–1954 йилларда Е. А. Давидович ва Б. А. Литвинский раҳбарлигида олиб борилган .[31]

Бироқ геоморфологик ва гидрологик таҳлиллар натижалари шуни кўрсатдики, мазкур канал орқали сув амалий жиҳатдан ҳеч қачон ўтмаган. Бу хулоса тупроқшунослар ва гидротехника мутахассислари томонидан ҳам тасдиқланган. Шу сабабли, Кўҳнақалъа шаҳарчаси аҳолиланмаган ёки қурилиш жараёни якунланмасдан қолган бўлиши эҳтимолини билдирувчи археологик далиллар қайд этилган.

Каналнинг самарасизлиги ва Кўҳнақалъа аҳолиланмаганлигини ҳисобга олганда, унинг хронологиясини Кумтепа ва Кўҳнақалъа ёдгорликларининг даврий мансублиги билан боғлаш мақсадга мувофиқдир. Кўҳнақалъада қурилмаган хоналар ичида топилган кушон даври тангалари, жумладан Васудева подшоҳ ҳукмронлигига тегишли нумизматик материаллар, ёдгорликнинг илк босқичини аниқлашда муҳим далил бўлиб хизмат қилади.

Шу билан бирга, Кей-Кобадшоҳ шаҳарчасининг тарихий даврийлашуви ҳам Кўҳнақалъа билан параллелликда кўриб чиқилмоқда. Кей-Кобадшоҳнинг ёшлаштирилган хронологияси (милодий III–V асрлар) ва унинг мудофаа иншоотларининг меъморий жиҳатдан Кўҳнақалъа билан яқинлиги ушбу ёдгорликларнинг умумий даврий мансублигини қайта кўриб чиқиш имконини яратади.

Шундай қилиб, Кумтепа ва Кўҳнақалъа ёдгорликларини милодий III–V асрларга тегишли деб даталаш илмий жиҳатдан асосли бўлиб, бу уларнинг кушон даврининг охири — эрта Тохаристон маданий босқичи билан боғлиқлигини тасдиқлайди.[32]

---

[31] Литвинский Б. А., Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе), — КСИИМК, 1956, вып. 64; Литвинский Б. А., Давидович Е. А., Предварительный отчет о работе Хутальского отряда в Вахшской долине в 1953 г., — ДАН ТаджССР, Сталинабад,.1954, № 11.

[32] *Т. И. Зеймаль.*Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971.стр 49

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Жуйбар сув тизими шохаларидан бири Уртабоз баландлигининг жануби–ғарб фасида жойлашган бир қатор археологик ёдгорликларни ҳам сув билан таъминлаган. Мазкур ҳудудда жойлашган икки асосий ёдгорлик — Уртабоз I ва Уртабоз II қалъалари илмий жиҳатдан ўрганилган .[33]

Уртабоз II қалъаси баландлик ёқасида (расм 1, 18) жойлашган бўлиб, 1960 йилда амалга оширилган шурф қазишмалари натижасида унинг маданий қатлами милодий III–V асрларга мансублиги аниқланган. Ёдгорликдаги топилмалар ва қурилиш техникаси кушон–эрта тўхаристон маданий анъаналари билан уйғунликда намоён бўлади.

Уртабоз I қалъаси баландлик поясида, Уртабоз II ёдгорлигидан тахминан 400 метр масофада жойлашган (расм 1, 17). Қалъа квадрат шаклда бўлиб, ҳар бир томони 120 метрни ташкил этади. Мудофаа тизими девор ва буржлар билан мустаҳкамланган, ички қисмида эса 50×50 м ўлчамдаги цитадель аниқланган.

Археологик тадқиқотлар икки босқичда амалга оширилган: 1962 йилда қалъа ичида, 1963 йилда эса цитадель ҳудудида қазиш ишлари олиб борилган. Қазишмалар натижасида маълум бўлишича, қалъанинг қурилиши ва унинг фаол аҳолилашув босқичи милодий VI–VII асрларга тўғри келади. Шу билан бирга, ёдгорликда ҳаёт VIII асрнинг бошларигача давом этган.

Бу хулоса қалъанинг юқори қатламларидан топилган археологик материаллар — яъни «пачкаётган» ангобли косалар, ёруғ ангобли, қизил–қаҳваранг ҳалқали қувшинлар ва бошқа керамика турлари билан тасдиқланади. Мазкур керамик комплекс типологик жиҳатдан VII–VIII аср маданий муҳитини акс эттиради.

Юқори қатлам остида эса «Тоҳаристон типи» деб номланган бронза танга топилган бўлиб, у қалъанинг охирги фаол босқичини VII–VIII асрлар билан боғлаш имконини беради.

Шу тариқа, Уртабоз I қалъаси милодий VI–VIII асрларда фаол аҳолиланган йирик мудофаа-иншоотлар тизимига кирган бўлиб, у Жуйбар сув шохлари орқали сув билан таъминланган водий аҳоли манзилгоҳлари қаторида муҳим ўрин тутган. Уртабоз II қалъаси эса III–V асрларга оид илк манзилгоҳ сифатида, ҳудуддаги узлуксиз аҳолиланиш жараёнини хронологик ва маданий жиҳатдан боғлаб турувчи *босқич сифатида аҳамият касб этади.*[34]

Шу тариқа, Жуйбар сув тизимидан сув олган водийнинг жанубий қисмидаги археологик ёдгорликлар милодий II—III асрлардан бошлаб шаклланишни бошлаган. Ушбу жараённинг юқори чегараси сифатида XII асрнинг охири — XIII асрнинг боши белгиланади.

Водийнинг шимолий-ғарбий қисмида эса икки йирик ёдгорлик гуруҳи — Заргар ва Қаунтепа мажмуалари[35] — Жуйбар сув тизимининг икки бошқа ўнг тармоқлари бўйида жойлашган. Ушбу ҳудудларда олиб борилган стратиграфик қазишмалар ва шурф тадқиқотлари (Заргартепа — расм 1, 12; Шортепа — расм 1, 13; Қовунтепа — расм 1, 10), шунингдек, юзага чиқарилган археологик материаллар Жуйбар тизимининг мазкур қисми милодий II—IV асрлардан бошлаб сўнгги ўрта асрларгача фаол бўлганини кўрсатади. Айрим қисмларда фаолиятда қисқа танаффуслар кузатилган бўлиши мумкин.

---

[33] Зеймаль Т. И., Разведывательные работы в Вахшской долине в 1959 г., — «Археологические работы в Таджикистане», вып. VII (1959 г.), Сталинабад, 1961,стр. 147—148 (ТАН ТаджССР, т. XXXI).

[34] *Т. И. Зеймаль.*Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971.стр 49

[35] *Т. И. Зеймаль.*Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971.стр 50

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Заргар ва Қовунтепа гуруҳларида милодий II—IV асрлардан аввалги даврларга оид ёдгорликлар аниқланмаган.

Бевосита Эски Жуйбар тармоғи бўйида жойлашган Қурғонтепа шаҳарчаси (расм 1, 11) водийнинг шимолий қисмидаги энг йирик археологик ёдгорлик ҳисобланади. Қалъа сифатида у ўз аҳамиятини ҳатто XX аср бошларига қадар сақлаб қолган, аммо ҳозирги пайтда шаҳарча кучли бузилишга учрагани сабабли уни кенг кўламда ўрганиш имкони чекланган.

Тахмин қилинишича, Қурғонтепин шаҳарчаси ўрта аср географлари асарларида тилга олинган Леваканд шаҳрининг қолдиқларига мос келади.

Жуйбар сув тизимининг чап тармоқлари — Ғарвашар, Илти ва бошқалар — бўйида ҳам қатор ёдгорликлар жойлашган. Улар қаторидаги Кафиртепа (расм 1, 5) ёдгорлигида олиб борилган археологик қазишмалар ва йиғилган материаллар Жуйбар сув тизими фаолиятининг даврий доирасини аниқлаб, унинг ўнг тармоқларидаги ёдгорликлар билан умумий хронологик мосликда бўлганини тасдиқлайди.

1962 йилда Болдайтепа ёдгорлиги ҳудудида стратиграфик қазишма ишлари амалга оширилган. Қазиш натижасида ёдгорлик икки асосий маданий қатламга — Қуйи Болдай ва Юқори Болдай қатламларига — ажратилган.[36]

Қуйи Болдай қатлами милоддан аввалги IV—III асрларга мансуб бўлиб, бу сана бронзадан тайёрланган ўқ учлари ва керамик материаллар таҳлили орқали аниқланган. Қатламда бир нечта яшаш доиралари (турли хўжалик ва турар-жой мажмуалари) қайд этилган. Қазиш жараёнида сув чиқиши сабабли 10 метр чуқурликдан пастга қадар тадқиқотни давом эттириш имкони бўлмаган. Шу боис, ёдгорлик ҳудудида яна ҳам илгарироқ — эҳтимол, бронза ёки илк темир даврига мансуб — қатламлар мавжуд бўлиши мумкин, деган илмий тахмин билдирилган.

Юқори Болдай қатлами милодий III—V асрларга тўғри келади. Бу босқичнинг хронологияси асосан керамика типологияси ва сўнгги кушон ҳамда кушано–сосоний давр маданий мажмуалари билан аниқланган. Керамик маҳсулотлар таркибида енгил ангобли идишлар, қошиқсимон идишлар ва хўжалик буюмлари устувор ўрин тутади.

Шундай қилиб, Болдайтепадаги археологик материаллар ёдгорликдаги икки босқичли аҳолиланиш жараёнини аниқ кўрсатади:

- илк аҳолиланиш — милоддан аввалги IV—III асрларга (Қуйи Болдай),
- қайта аҳолиланиш — милодий III—V асрларга (Юқори Болдай) тўғри келади.

Бу маълумотлар Болдайтепа ёдгорлигини Жуйбар водийсидаги энг қадимги ва узоқ давом этган аҳолиланган масканлардан бири сифатида баҳолаш имконини беради.

Вахш водийси Марказий Осиёда қишлоқ хўжалиги ва ирригация маданиятининг қадимий марказларидан бири бўлиб, унинг сувсоқув тизимлари ва археологик ёдгорликлари ҳудуднинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланишида муҳим аҳамият касб этган. Суғориш тизимлари hafaqat қишлоқ хўжалигини самарали ташкил қилиш, балки аҳоли ва ер эгалари ўртасидаги ижтимоий муносабатлар, синфий тузилма ва маданий ҳамкорликни шакллантиришда ҳам ҳал қилувчи омил бўлган.

[36] *Т. И. Зеймаль.*Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971юстр 50

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

Таъкидлаш жоизки, Вахш водийсидаги каналлар ва ирригация иншоотлари фақат қишлоқ ҳудудларини суғориш билан чекланмаган, балки қишлоқ хўжалиги маданияти, ерни самарали ишлатиш усуллари ва атроф-муҳит билан ўзаро боғлиқликни ҳам намоён қилган. Тадкикотлар олиб борган юкоридаги олимлар уз тадкикотлари хулосасида Вахш вохасининг суғориш тизимлари ва қишлоқ маданияти ҳақидаги маълумотларни илмий асосда ёритиб, уларнинг тарихий даврий мансубияти ва ижтимоий аҳамиятини аниқлашга ҳаракат қилишди.

Археологик ёдгорликлар, шу жумладан қадимий шаҳарлар, қишлоқ масканлари, тангалар, уй-рузгор буюмлари ва қишлоқ хўжалиги асбоблари, сувсозлик иншоотлари билан боғлиқ тадқиқотларда муҳим манба вазифасини бажаради. Ушбу топилмалар нафақат Вахш водийсининг тарихий ва маданий ривожланишига ойдинлик киритади, балки сунъий суғоришнинг турли даврлардаги хусусиятлари ва замонавий қишлоқ хўжалигига таъсирини ҳам кўрсатади.

Шу билан бирга, Вахш водийсини тадқиқ қилиш орқали ирригация тизимларининг узлуксиз даврлар мобайнида шаклланиши ва ривожланиши, сув ресурсларидан самарали фойдаланиш усуллари ва ерларнинг экологиявий аҳволи ҳақида ҳам кенг тасаввурга эга бўлиш мумкин. Бу эса нафақат тарихшунослик, балки география, археология ва қишлоқ хўжалиги соҳалари учун ҳам катта илмий аҳамиятга эга.

Ушбу мақола қишлоқ хўжалиги ва ирригация тизимларининг бир неча асрлар (VII–XII асрлар) давомида фаолият кўрсатганини археологик топилмалар асосида тасдиқлайди. Бу сувсозликнинг узоқ муддатли ва мунтазам ривожланишини кўрсатади.

Суғориш тизимлари фақат каналлар орқали эмас, балки шаҳарлар, қишлоқлар ва моддий маданият топилмалари (асбоб-ускуналар, тангалар, уй-рузгор буюмлари) билан боғлиқлиги аниқланган. Бу сувсозликнинг ижтимоий ва маданий ҳаётга таъсирини янгича кўрсатади, бу эса маколанинг **археологик ёдгорликлар билан боғлиқлигига урғу беради.**

Жуйбар магистраль канали ва Кафир канали каби иншоотлар суғориладиган майдоннинг юза километрлари билан ҳисобланган (масалан, Жуйбар тахминан 400 км²), бу эрта ва ўрта асрлардаги ирригациянинг юқори даражада ривожланганини кўрсатади.

Табиий ва сунъий омилларнинг ўзаро таъсирига эътибор каратсак, сувсиз субтропик иқлимда суғоришнинг асосий шарт эканлиги ва каналлар орқали ҳудудда қишлоқ хўжалиги маданиятининг ривожланганлигини курсатади. Маданий қатламлар ва суғориш тармоқлари орқали каналларнинг қачон ва қандай фаолият кўрсатганини хронологик жиҳатдан тиклаш имконини беради.

Кафир канали ва Жуйбар орқали сув етказиш тармоқлари водийнинг турли ҳудудларини боғлаб, ерни самарали суғоришга қодир эканини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Вахш водийсидаги суғориш тизимлари ва улар билан боғлиқ археологик ёдгорликларнинг комплекс тадқиқи ҳудуднинг маданий мероси, иқтисодий ривожланиши ва қишлоқ хўжалиги тарихи ҳақида тўлиқ ва ишончли маълумот бериш имконини яратади.

Ўрта асрларда сувсизлик ва сув етишмовчилиги қишлоқ хўжалиги ривожига катта тўсиқ бўлган бир пайтда , сунъий суғориш тизимлари аҳоли учун ҳаётий аҳамиятга эга бўлган. Сувсозлик орқали қишлоқ жойларида ерлар самарали ишлатилиб, дон ва бошқа экинлар

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

етиштириш ҳажми ошган. Бу эса аҳоли сонининг ўсиши, шаҳарлар ва қишлоқ масканларининг барқарор ривожланишига хизмат қилган.

Иккинчи томондан, суғориш тизимлари жамиятда иқтисодий ва маданий ривожланишга ҳам таъсир кўрсатган. Қадимги каналлар ва ирригация иншоотлари орқали сув тақсимоти тизимли ташкил этилган, бу эса меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга ва қишлоқлар ўртасида ҳамкорликка ёрдам берган. Шунингдек, сувсозлик маданияти маданий мерос сифатида сакланиб, кейинги авлодлар учун илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1.То л с т о в С. П., Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования,М., 1948.

2.Т. И. Зеймаль.Древние и средневековые каналы Вахшскои долины. Москва.1971

3.Дь я к о н о в М. М., Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана (Кобадиан) (1950—1951 гг.), — ≪Труды Таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1953, т. II, стр. 253—293 (МИА СССР, № 37).

4.Д ь я к о н о в М. М., Сложение классового общества в Северной Бактрии, — С А, 1954, т. XIX, стр. 121—140.

5. [Маев Н. А. под псевдонимом] Ф. Жуков , Верхнее течение Аму-Дарьи, Туркестанские ведомости≫, 1880, № 12, 17, 21.

6.Ко с я к о в П. Е., Путевые заметки по Каратегину и Дарвазу в 1882 г., — ИРГО, 1884, т. XX, стр. 600-602.

7.Ф е в р а л ё в Н., Правобережная полоса Пянджа и Аму-Дарьи. От Калы-Ванч до Керки, — ≪Военный сборник≫, 1895, № 9, 10.стр 433

8.Г а е в с к и й П. Г., Курган-тюбинское бекство, — ИРГО, Пг., 1923, т. IV, стр. 14—67.

9.Б е л е н и ц к и й А. М., Отчет о работе Вахшского отряда в 1947 г., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, стр. 140—146 (МИА, № 15).

10.“Почвы Вахшской долины и их мелиорация”≫, под ред. Н. И. Антипова-Каратаева и А. В. Жигачева, Сталинабад, 1947.

11.“Почвы Вахшской долины и их мелиорация”≫, под ред. Н. И. Антипова-Каратаева и А. В. Жигачева, Сталинабад, 1947. Стр 48

12.Ко с я к о в П. Е., Путевые заметки по Каратегину и Дарвазу в 1882 г., — ИРГО,1884, т. XX, стр. 589—613; Ч е й лыт к о В., Древний город Лягман (к археологическому обследованию долины Вахша), — газета ≪Коммунист Таджикистана≫, 1936, 23 мая, № 117 (1907);

13.Б е л е н и ц к и й А. М., Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в. н. э., — ≪Труды согдийско-таджикской археологической экспедиции≫, М.—Л., 1950, т. I, стр. 109—127 (МИА, № 15).

14.Л и т в и н с к и й Б. А., З е й м а л ь Т . И., Каменные базы колонн пз Вахшской долины,— ≪Известия отд. общ. наук АН ТаджССР≫, Сталинабад, 1960, вып. 1 (22),стр. 73—79.

15. Почвы Вахшской долины и их мелиорация”≫, под ред. Н. И. Антипова-Каратаева и А. В. Жигачева, Сталинабад, 1947.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-12

16. Beal S.J Si-Yu-Ki, Buddhist records of the Western World. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A. D. 629), vol. I, London, 1906 (Trubner's Oriental series).